

ШТАМПА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД ПЕТРА МИТРОПАНА

Питање постанка и развитка српске штампе на Југу у XIX веку јесте, у суштини, питање културне историје ових крајева, које је, у крајњој линији, било условљено политичким околностима.

У почетку друге половине прошлога столећа, скоро истовремено, почиње културни рад Срба у Босни и Херцеговини, а исто тако у Старој Србији и Македонији. Позитивне последице тога рада појавиле су се у овим крајевима у облику школа и просветног рада у народу, а као видан знак пробуженог културног живота, заједно с отварањем Призренске богословије (1871 г.), долази и први покушај српског новинарства под Турцима. У први мах, притиснута неиздржљивим политичким режимом и насиљем, усред опште заосталости и беде, просвета на Југу корачала је у туђинским канцама несигурно и споро. Прво се морао крчити пут за обичну елементарну писменост, водила се борба за српску реч и народно име, за право да се има свој језик и да се пише на њему. Ту тешку мисију поред школе, поред учитеља и свештеника, вршила је и повремена штампа у доба првих, тако званих турско-српских листова 70-их и 80-их година прошлога века.

Паралелно са радом на отварању Призренске богословије вршене су тамо припреме за штампање првог српског листа у Турској, који је добио име града у коме је излазио. Морамо нагласити да је живот »Призрена« скопчан с постанком и радом вилајетске штампарије, која је отворена првобитно у Призрену а доцније пренесена у Приштину, где је издавање листа настављено под другим именом (»Косово«).

Први број »Призрена«, оштампан у вилајетској штампарији, изишао је у понедељак 2/15 августа 1871 године »по великој милости његовог Императорског Величанства нашег превеликог Цара Султан Абдул Азис Хана и у његово здравље«. Цена му је била »за један лист 1 грош«. Испод наслова стоји да ће »лист бити од користи за свакога. Доносиће новости, овдашњ и иностране, нове законе и наредбе мјестне и разне поучљиве чланке и извјештае«. Штампан је старим правописом. »Ми ћемо, каже уредништво у уводном чланку, сву нашу умну снагу употребити на то да наше новине буду као една лепа башта, која је свакојким миришљавим

цвећем засађена. А отеческа брига коју наш мудри Царъ о нашем виљету као и о другим води, даће нам доста потребне снаге да постигнемо ову нашу желю». Даље се у китњастом, тада уобичајеном стилу изражава захвалност и љубав султану за старање о благостању својих поданика и за његове жеље да држава у сваком погледу цвета, а његови поданици без разлике вере и народности да напредују у наукама, вештинама, трговини итд. Затим се наводе сва побољшања у администрацији и комуналном газдинству која су учињена за време Сафет-пашине управе.

Већ у првим бројевима даје се наслутити одјек оног неиздржљивог стања које је подносио српски живаљ под самовољом Арнаута. Иза уздржљивог и привидно спокојног расправљања чује се дугогодишња трагедија читавог народа. Иначе »Призрен«, као званични орган, држи се на страни власти и помаже је у њеним настојањима да се обузда и спречи анархија, коју уводе поједини неодговорни зулумћари. Пледира да се уведе правни поредак и редовни судови. Поред самовоље локалних бегова и других силеција феудалаца, поред арнаутског беса, и опште неуређености, нехата и заосталости, »Призрен« посвећује главну пажњу школском питању. Он стално истиче хуманост, правичност у суду и шири просвету. Врло често на ступцима »Призрена« наилазимо на антитезу добра и зла, популарно моралисање и предиковање, као и објашњење да је свему злу криво незнање, неупућеност у науку и заосталост у просвети. Тако овај лист, иако доста наивно, узима на себе улогу учитеља, васпитача. Обичне рубрике у сваком броју су биле: званичне новости, домаће и иностране новости. Увелико преовлађује информација, чланци су врло ретки. Али различита обавештења су често праћена поучним саветима и разлагањима. »Призрен« је говорио званичним језиком и, углавном, о званичним стварима. Само тај језик је био српски, а то је већ много значило. Али, с друге стране, исти текст је штампан на турском језику. Зато му је остало име турско-српског листа. Није случајно да је српска штампана реч на Југу први пут угледала света под Турцима баш у Призрену. Седамдесетих година он је привредно, национално и културно предњачио међу другим градовима у Старој Србији и био жариште духовног српског живота.

Историја »Призрена« је врло занимљива. Кад је из Босне дошао у Призрен за валију Сафет-паша, доста разборит и просвећен администратор, и кад се уверио да тамошње становништво говори српски, он се одлучио, под утицајем призренских народних првака чланова идаре-меџлиса и руског конзула Јастребова, да оснује вилајетски лист налик на »Цветник« у Сарајеву. Важну улогу у томе од стране Срба играо је Илија Ставрић, ондашњи управитељ Призренске богословије. Сафет-паша је поставио питање како ће бити са словима. Српски прваци су се обавезали да ће српска слова сами набавити и донети из Београда. По валијину одобрењу у Београд су отишли Илија Ставрић и Петроније, игуман манастира св. Марка. Српска влада је дала потребну количину слова из државне штампарије за штампање листа и послала свог слагача, кога су плаћале

турске власти. Турска слова су била донесена из Цариграда. И. Ставрић, који је био образован човек, уређивао је српски део, а Т. Станковић, који није најбоље знао српски, али је одлично савладао турски, био му је десна рука као преводилац, тако да су се они узајамно помагали и допуњавали. О чисто српским националним потребама и невољама наравно није се смело писати, чак и само српско име се спомињало врло ретко и опрезно. У оквиру тадашњег политичког система, који је своју централистичко-биро-кратску суштину прикривао површном и лажном европеизацијом, »Призрен« није могао да буде друго до просветни и васпитни орган православних поданика султанових. Према подацима Т. Станковића »Призрен« је излазио »све до пред крај 1874 год., када је укинут призренски вилајет«. ¹ »Што је валилук премештен у Приштину, узрок томе, пише П. Костић, бејаше устанак у Босни и Херцеговини, те се нађе за потребно да се валилук премести с једног ђошка, у каквом се положају Призрен и сад налази,—да се успостави на ђади у Приштини, а Призрен, иако се налази на растојању од Приштине од десет сати пута, ипак се стави административно под битољски валилук«. ²

Заједно са седиштем вилајета премештена је у Приштину и вилајетска штампарија. Тамо је лист обновљен под именом »Косово«, и излазио је такође на српском и на турском језику. Тачних и потпуних података о »Косову« немамо. Само постојање његово је доскора било под сумњом, јер нигде се није могао наћи ни један примерак. Међутим, многи заслужни Срби са Косова, као на пример, учитељ Стојан Капетановић, тврде да су га не само видели, него да су га имали у рукама и читали. После дугог трагања пошло нам је за руком да пронађемо један једини примерак »Косова« код Апостола Ванчетовића из Приштине.

Према информацијама које смо успели да добијемо, после укидања преког војног суда у Приштини, Петар Симоновић члан ида-ре-меџлиса, Србин Приштинац и одлични зналац турског језика, успе код валије да се вилајетски службени лист »Косово« издаје, као и бивши орган призренског валилука »Призрен«, на турском и српском језику. За српски део текста уредник је био сам Петар Симоновић, а сем њега у редакцији, као нека врста цензора и помагача, био је Хасан-ефендија, Босанац, полициски комесар. Српска слова су била иста која и у Призрену, а донео их је отуда слово-слагач Трифун Радивојевић, ученик Илије Ставрића за време излажења »Призрена«. Петар Симоновић и Трифун Радивојевић штампали су у вилајетској штампарији у Приштини још и буквар и читанку за наше основне школе.

Као што смо рекли, »Косово« је излазило са два паралелна текста: по две стране на српском и на турском језику. Нас ће овде занимати, углавном, први. Одозго на првој страни, крупним српским словима стоји: »Косово«, Вилајетски лист, излази едан пут у седмици«. Испод тога: број (427) и датум по старом (среда 20 новем-

¹ Путне белешке по Ст. Србији, Београд, 1910, стр. 67.

² Просветни и културни живот, стр. 79.

бра 1885 год.) и новом календару (2 децембра 1885 год.), и по арапском (25 саффер 1303 године). Испод наслова, с леве стране: »Наш лист вреди годишње 3 бели мецидеј. За шест месеци 1 и 3/4 мецидеје. А један број 50 пара. Поштарина плаћа се особито«. С десне стране опет једно обавештење: »За претплату треба се обраћати вилајетској штампарији у Приштини, а по окрузима и по околинама секретарима (тахрират мудирима и тахрират ђатипима)«.

Српски текст се, углавном, дели на три дела: уводник у коме се даје под насловом »Кратки преглед« информација о важнијим политичким догађајима, затим званични део, који заузима највише простора и, најзад, незванични, — забавни и поучни део.

Број је од 20 XI 1885 год.; највећи догађај те године за Србе је био српско-бугарски рат. И »Косово« посвећује свој уводник баш тој актуелној теми. Из овог чланка јасно провејава наклоност и симпатија његовог аутора према Србима, чију страну он очигледно држи. Ту, исто као и раније у »Призрену«, испод званичног тона опрезно вири једна тежња, која је правдала постојање ове штампе и чинила је потребном и заслужном. Што у српском тексту налазимо јекавштину, објашњава се тиме што је уредник баш у то доба био Хасан-ефендија, Србин-Босанац, који је, изгледа, дословно и доста невешто преводио текст »Косова« са турског језика.

У другом, званичном, делу налазимо кратке белешке о раду различитих органа турске администрације, о одликовањима, премештајима, постављењима, о скупљању пореза и других дажбина, о кретању приштинских хација и томе слично. Међу званичним и хладним славопојкама каткад се чује жива и пријатна реч. А има и таквих код којих се кроз самопоуздан канцелариски тон чује одјек народне невоље и патња становништва: »Шериф-ефендија, кајмакам гиљански, тамошња полиција и месни десетински чиновници приложеним трудом и дјелајући, пазили, извесна остатка подпуно је сабрана до једне паре«.

Техничка страна листа »Косово« је на врло ниском ступњу. Слова су стара, излизана, нечитка, једва се распознају, сврстана врло рђаво, тако да су реци неравни; штампа је такође слаба, изгледа. Ниједан паланачки лист не штампа се сада тако алкаво и накарадно. Српски језик у листу је такође испод критике. Осећа се да га уредник једва зна и с муком прави реченице. Те године (1885) уређивао је »Косово« Хасан-ефендија, Босанац, из Сарајева, који изгледа, није много пазио на чистоту српског језика. Пада у очи разлика у том погледу између ранијег »Призрена« и »Косова« на штету овога последњег. У »Призрену« језик је чист и јасан. Виде се мајсторска рука и новинарске способности Тодора Станковића и Илије Ставрића. Текст »Косова«, као што смо раније напоменули, претставља врло неумешан превод турскога градива на један немогућ српски језик. Али све ово што кажем односи се на број који приказујем. По нашим информацијама, доцније са доласком Михаила Ђорђевића, »Косово« је уређивано много боље и писменије. Тешко је рећи колико је излазио лист »Косово« са двојаким текстом; то скоро поуздано можемо рећи за годину 1884, 85

и 86; излазио је једанпут недељно, петком, на две или четири стране. Кад је валилук премештен у Скопље (1888), лист је почео излазити тамо под истим именом, али само на турском. Српски текст укинуо је валија Фаик-паша, на кога су, у томе смислу утицали Бугари.

Петар Симоновић је био лепо примљен код турских власти, и кад је била потреба, заузимао се за српске ствари; због тога је настрадао, одлежавши три године у скопском Куршумли-хану. Пошто је издржао казну, заједно с учитељем Трајком Марковићем пребегао је у Србију, где је постао једна од поверљивих личности краља Милана и почео издавати лист »Македонија«, који је дужи низ година излазио у Београду под његовим власништвом и уредништвом.

Излажење »Косова«, као и раније »Призрена«, са српским текстом, у оно доба, поред свега званичнога духа и садржине тих листова, ипак је била позитивна појава. Преко њих је српски живаљ у Старој Србији бар донекле био везан са спољашњим културним светом, њему су се отварале очи и широко видик, а осећао је и морално задовољење читајући о зулумћарима, које су царске власти хватале и вешале. А што је још важније, српски језик, као обележје народности, који је уопште био под забраном и анатемисан, постепено је почео припремати и освајати терен за своје ширење и своју ослободилачку и стваралачку мисију. Кад се узме скупа читав комплекс просветно-културних чињеница, као отварање Призренске богословије и других школа, затим излажење »Призрена« и штампање првих српских књига на Југу — уџбеника за основне школе — у Приштини, најзад издавање »Косова« са српским текстом, добија се слика једног културног покрета у релативно малом размаку времена од 12—15 година.

* * *

Почетком деведесетих година настаје живљи и интензивнији рад на народном просвећивању и буђењу националне свести, на чему је дотле радила Призренска богословија и коло интелектуалаца око Симе Игуманова. У Стару Србију и Македонију долази група младих, одушевљених, у слободном Београду спремљених учитеља, отварају се основне и средње школе. У Цариграду почиње штампање уџбеника за српске школе у Отоманској Империји и удара се темељ »Цариградском гласнику« и »Голубу«, који су за дуго у великом делу наших села и варошица били једина духовна храна српских учитеља, попова и писмених грађана. Њихова рационалистичка, просветитељска садржина је најбоље одговарала интересима и културном ступњу просвећенијег дела српског живља. У тим се издањима не само негује књижевност из Србије, већ се појављују прве клице самосталне оригиналне јужносрбијанске приповетке. Штампа и књижевност рађају се на Југу у исто време, под истим историским околностима, на истом терену и имају исте национално-етичке изворе. Значај »Цариградског гласника« и »Го-

луба« за историју књижевног покрета на Југу није још довољно уочен, те би га требало детаљније проучити и осветлити.

Крајем XIX века пољуљани Абдул-Хамидов систем допушта да и српски живаљ дође до свог јавног гласила. Мислило се на покретање једног српског листа у Цариграду, и то се питање вентилирало у српском посланству још у почетку 90-их година. 1892 године била је сазвана конференција, на којој су се присутни, после начелне дискусије, сложили да лист треба издавати. После овога поведени су преговори са цариградском штампаријом Зелића, али до остварења ове намере није дошло, јер се цео план разбио због мита које су турски чиновници тражили за дозволу и одобрење. Сума није била мала: 400 златних лира.

Ова идеја приведена је у живот тек кроз три године. 1895 године, на дан св. Саве, у Цариграду је изишао први број »Цариградског гласника«, првог правог српског листа у Турској после »Призрена« и »Косова«.

На првој страни првог броја »Цариградског гласника« (субота 14 јан. 1895), испод написа »Живео наш велики падишах«, штампан је чланак »Наша прва реч«, у коме је китњастим и сувопарним језиком, пуним званичне куртоазије, слављена и величана Абдул-Хамидова владавина. После овог званичног увода уредништво у специјалном чланку овако излаже програм листа: »У неколико речи речено, програм нашег листа чисто је корисне природе: што год будемо оценили, да иде у прилог томе, да наши читаоци корачају стопама напретка у привредном, просветном и трговинском погледу, ми ћемо им пружити на читање и на тачно разумевање путем нашег листа. Ми ћемо о политици писати само онолико, колико увиђали будемо да је од насушне потребе за наше читаоце. За то ћемо имати уводне чланке и рубрике: цариградске вести, домаће и стране. У њима ће поред других вести бити и по која политичка. У домаћим вестима нарочиту ћемо пажњу обратити, да бележимо појаве у нашој земљи, које су од опште користи, а нарочито да упознајемо једне крајеве наше отаџбине с другима«.

»Цариградски гласник« је, обично, излазио сваке недеље, на четири стране. Прве године у малом, а од јануара 1896 у већем формату. Његово уредништво је било, разуме се, у најтешњој вези са српским посланством у Цариграду, од којег је добијало директиве, а чији су чиновници обично водили лист. Први уредник »Цариградског гласника« је био Никодим Савић из Пећи, бив. уредник »Трговинског гласника« у Београду, одличан публициста и ватрен Србин. Власништво листа је држао Коста Групчевић, Охриђанин, добар познавалац црквених питања. Сем Н. Савића водили су лист од 1895 до 1909 са пуно умешности, смишљености и патриотизма Сима Аврамовић, Светолик Јакшић, др. Михайло Вукчевић, који је подигао лист на завидну висину, и Иван Иванић. Сарадници су били професори, учитељи, уопште сви просветни радници у Турској Империји.

Лист је био намењен, углавном, православном српском становништву у Отоманској Царевини — зато је и посвећивао главну

пажњу школи и цркви, а слат је по свима местима у Турској где је имао своје поверенике, од којих је добијао не само претплату него и дописе.

Задатак уредника био је отежан тиме што се није смела дати чак ни објективна информација о актуелним стварима; о невољи и потребама српског становништва требало је говорити сасвим завијено, а о критици владиних органа или мера није могло бити ни речи. Био је уобичајен чак и нарочити тон којим се говорило о оном што је имало званично обележје. Према њему, сваки корак царске владе био је мудар и управљен у славу Бога, здравље султаново и на срећу поданика. Тако је независна мисао морала да тражи заобилазне стазе и једва вирила испод покроба званичних похвала и славопојки. Она је цурила помало, као вода, кроз насип административних забрана и неуморне контроле. Унутрашња политичка питања су била избачена, управо нису ни допуштена на странама »Цариградског гласника«. Чак и о европским стварима говорило се врло опрезно, а нарочито о политичким догађајима и раду у Србији, те је на тај начин лист *volens nolens* добијао педагошко-црквено обележје. Сва питања која су се третирали у »Цариградском гласнику«, могу се обухватити у две речи: школа и вера, а ове две установе водиле су истом циљу — просвећивању масе, буђењу и одржавању у њој националне свести. С те стране садржина листа је врло интересантна. Услови за излажење листа били су веома строги и неповољни. Цензура је у својим захтевима долазила до апсурда и комике.

»Цариградски гласник« је петнаест година био једино српско гласило у Турској и успео је да заузме најпочасније место у историји наше штампе. Успео је да на својим скупцима окупи све најбоље раднике наше у овим крајевима и да изврши неоцењиви утицај на духовни живот и културни препород Срба у Отоманском Царству. Часно и истрајно водећи борбу за име, цркву и школу српску, довео ју је до хуријета, кад су са променом апсолутистичког режима у Турској, отворена врата политичкој акцији Срба у Отоманској Царевини и кад се појавио нови лист »Вардар« који је у новим приликама, у срцу српског народа Јужне Србије, и у другом правцу, много одлучније и активније продужио рад »Цариградског гласника«.

* * *

»Вардар«, којему припада врло истакнуто место у историји српске штампе у Турској, био је органски везан за ослободилачку националну акцију у овим крајевима. Спојен с радом и намерама званичних и незваничних чинилаца у Македонији, он се пекао на ватри оних година, које су наговештавале и спремале промену читаве европске констелације. Кад се јавио први зрачак могућности, после проглашења уставног стања у Турској, он је први подигао глас у заштиту овдашњег становништва и први повео отворену и мушку борбу с ондашњим господарима ситуације у Македонији.

»Вардар« је по свом смеру, идејама и саставу сарадника био орган српске националне организације у јужним крајевима, која се груписала око конзулата у Скопљу, Приштини, Битољу и Призрену, а легално радила у народу у облику и оквиру црквено-школских општина, које су тада биле средишта националне пропаганде и прва огњишта просвете и културе. Сви отомански Срби у почетку у својим слободњачким тежњама били су тесно здружени са дипломатским претставницима Србије и с другим факторима српске владе, који су били вође и старешине целог покрета. Пошто је опстанак једног таквог опозиционог листа био немогућ без помоћи с те стране, њега је материјално издржавао српски конзулат у Скопљу.

У којим се приликама почео издавати »Вардар«? Револуција у Турској је привидно променила правно стање отоманских Срба. Место дотадашње конспиративне борбе, четничке акције, завере и експлозија, бар у почетку, мислило се да ће се моћи приступити легалном и отвореном раду. Овдашњи прваци скопског становништва добијају право да се слободно крећу и агитују. Закон о штампи, који би морао заменити стари назадњачки, још није био изишао, те су се почели низати листови народоносних мањина. Побољшање политичких прилика у вези с изборима посланика за цариградски парламенат, у којима су по новом закону узимали учешћа и отомански Срби, изазвало је потребу да се српски интереси штите и у штампи. А за тај циљ је био потребан један локални лист, који би радио на политичком васпитању и организацији српског народа у Отоманској Царевини. У то време је у Скопљу и Јужној Србији било доста професора, дипломата, правника, учитеља и свештеника, који су на једном скупу одлучили да се у Скопљу покрене први српски лист, који би имао задатак да ради на успешном спровођењу избора за парламенат; то би био његов ближи задатак. Иницијатива у покретању листа припадала је тадашњем српском генералном конзулу у Скопљу Жив. Балугџићу, који је са својим ближним сарадницима и месним интелектуалцима давао правац и дух »Вардару«. Али се већ ускоро могло назрети да се иза тих лица ствара једна група људи, која је узела лист у своје руке.

»Вардар« је почео излазити 1908 године, трајао је до почетка балканског рата (1912), а затим под другим уредништвом и у другом духу обновљен је у ослобођеном Скопљу за кратко време уочи светског рата 1914 године; штампан је у Првој српској штампарији »Вардар«.

Први број »Вардара« (лист за политику, привреду и књижевност) изишао је 1 септембра 1908 год. у Скопљу. У уводном чланку тога броја уредништво овако одређује своју дужност: »На нама је да тачним обавештењима претставимо што боље и јасније праве тежње и потребе онога дела османлијских грађана чији смо прави и најпозванији претставници. Искрено ћемо износити све потребе народне, искрено ћемо критиковати све радње и установе које не би ишле на задовољење тих потреба. Свака задња поми-

сао биће далеко од нас. И факта која будемо износили и мере које будемо предлагали, имаће добро народно за крајњу мету своју».

Лист се морао прилагођавати приликама и искоришћавати све могућности. Требало је показати и доказати меродавним турским факторима, за које званично није постојало српско име у Македонији, да овде има Срба и да они имају своје установе, захтеве, тежње и вољу за рад и опстанак.

Али борба је претстојала, и не само на једном фронту. На ове крајеве је још раније будно мотрила Бугарска и енергично радила на остварењу својих планова. Егзархиска пропаганда достигла је врхунац. Борило се не само речју, већ и камом и експлозивом. Поред тога становништво је патило од арнаутског зулума и беса, против којег је била немоћна и сама турска администрација нарочито у забаченим местима.

Прво и главно питање од којег је зависио успешан развој целокупног покрета, било је просвећивање маса у националном духу. Школском питању и просветним приликама и појавама уопште »Вардар« је увек поклањао озбиљну пажњу, али не онолику колику је раније посвећивао »Цариградски гласник«, који је био претежно национално-просветни и педагошки лист. Основне ћелије културног рада, како смо рекли, биле су црквено-школске општине; њихова многобројна мрежа чинила је замашну организацију, и »Вардару« није било свеједно како ће се развијати српска настава и духовно васпитање народа и ко ће бити на челу целог тог система. Поред обичних школских питања материјалног и педагошког карактера, о којима се увек темељно и стручно расправљало, »Вардар« почиње и води дугу борбу око избора црквеног поглаварарашко-призренске епархије после оставке митрополита Нићифора.

Као чувар Македоније, »Вардар« пази, прати и у сваком броју бележи развој бугарске четничке акције, саопштава о доласку нових војвода и група, о њиховим плановима и намерама, скреће пажњу државних органа на штетан подземни рад организације по Турској.

Поред тога у листу има много интересантних појединости, малих случајева, ситница, којима се опртава немиран, пун борбе и несигурности живот тог доба. Сваки број доноси опширну, увек актуелну хронику Скопља и ближе околине; штампају се дописи из Солуна, Битоља, Призрена, Пећи, Прилепа, Вучитрна, Ђаковице, Берана итд. На странама »Вардара« протестује се против хапшења и уопште против мера управљених на ограничење слободе и гажење права српског становништва. Та борба је вођена истрајно из дана у дан и често је давала позитивне резултате. Али то је изазивало отпор не само »Родине«, »Вести« и »Светлине«, већ и званичног органа валијата, »Косова«, који такође напада »Вардар« и скреће пажњу надлежним властима на његово писање.

Али »Вардар« је не само рушио и нападао, он је разлагао и доказивао, кад је то требало. У појединим бројевима његовим налази се доста чланака из спољне и унутрашње политике. Указујући на Аустро-Угарску као главног спољашњег непријатеља бал-

канских народа, одакле им прети заједничко зло, »Вардар« позива да приступе »једино спасавајућој идеји балканске конфедерације«, где лежи спас свију. Уочи балканског рата лист се неколико пута враћа овој мисли, и саветује Турску да склопи савез са балканским државама.

Крајем августа и почетком септембра 1912 године осећа се у »Вардару« нервоза, у њему се огледа загушљивост и затегнутост политичке атмосфере. У неколико махова »Вардар« претсказује грозни ток наступајућих догађаја. Њихов долазак је, наравно, прекинуо излажење листа.

У комплекту »Вардара« који се налази у Народној библиотеци у Београду, последњи број пред балкански рат је 74 од 23 септембра 1912 год., а затим бр. 80 од 28 октобра 1912 год. са вестима о паду Дојрана, предаји Солуна и томе слично. Уведена је рубрика: »С бојног поља«. — У књижници философског факултета у Скопљу има број 83 од 1 нов. 1912 год. с уводником »Ново доба«, у којем су изговорене ове историске речи: »После петвековног ропства, после толиких патњи и ужасних мучења, Косово је освећено. Данас више нема раје. Данас имамо слободне Србе, којима је будућност сјајно осигурана.« Ово су прве речи слободне штампе у древном Скопљу. »Вардар«, који је раније морао да излази с турским државним грбом и дозволом царске цензуре, као орган српске мањине, сад има српски државни грб на првој страни.

У току 1913 године излажење »Вардара« је било прекинуто. Тада је излазила »Нова Србија« М. Предића, која је почела излазити 1 септембра 1913, а престала 30 јула 1914 год. Међу главним сарадницима су били: Милан Чемерикић, Јован Алексић и Ст. Јелача, професори, затим Бр. Нушић, Милош Перовић, Марко Цемовић, д-р Марко Крстић и др. »Нова Србија« главну бригу поклања уређењу ослобођених крајева.

14 јануара 1914 године »Вардар« поново излази; директор му је Драгољуб Илић; уређује одбор. Власник је штампарија »Вардар«, одговорни уредник Никола Дивљаковић, поједином је броју цена 5 пара дин., претплата за годину 16 динара. Обим листа је знатно повећан; излази сваки дан.

Дошла су друга времена, промениле су се задаће листа. Нема више бележака о четничкој акцији и Арнаутима, нити чланака о црквено-школским општинама. Уредништво зове грађане да помогну властима завести правни поредак у ослобођеним крајевима, зове да сви сложено отпочну рад, да не буду сувише строги и пристрасни у критици и да се осећају слободно у својој отаџбини. »Вардар« умирује духове, стишава незадовољство, помаже сређивање политичких и економских прилика, региструје и поздравља национално-културне појаве у Скопљу. Живот полагаано улази у нормални колосек: отвара се српско позориште, раде школе, приређују се забаве, расте друштвена иницијатива. »Вардар« са симпатијом прати тај нови полет, обележава његове форме, и у том погледу даје интересантну слику како се постепено развијао овде културни рад по ослобођењу.

Овај лист је поникао у време борбе, којом је био одушевљен и у којој се развио, добио боју, симпатије народа и ауторитет. Он је навикао да износи и напада злоупотребе турских власти и арнаутска насиља, и по ослобођењу покушао је да с истом оштрином жигоше и шиба недела појединих чиновника, општинских претседника и деловођа, који похиташе из старих граница у ове крајеве, да преко ноћи створе каријеру и материјално благостање. Тај опозициони став и стил »Вардара« је перадо гледан од стране Министарства унутрашњих дела, на челу којег је тада стајао Стојан Протић. Његовим решењем »Вардар« је укинут 1914 год.

* * *

Међутим, ускоро је избио један сукоб између оних »дошљака« који су се груписали око српског конзулата и претставника месних школованих људи, који су баш у то време стигли на јавну позорницу. Уредништво »Вардара« је заступало гледиште свога вође г. Балугџића, да у ослобођењу ових крајева првенствену улогу мора вршити конзулат, као главни орган пропаганде и организације, који руководи цео покрет. У прикупљању народне снаге и у извођењу револуције мора владати централистички принцип. Живаљ у овим крајевима, по свој концепцији, морао је потчинити своје личне интересе вишем државном циљу; народ се диже на буну по заповести старешина. На тај се начин српско становништво у Турској сматрало искључиво за кадар који је у нужном трепутку могао да послужи као активни носилац идеје ослобођења; његов унутрашњи живот, локалне потребе, економско стање и културни напредак стављени су, привремено, на друго место. Ово гледиште није делило ново коло интелектуалаца из ових крајева. Они иду у опозицију према званичном правцу, стварају нову културно-политичку струју на Југу и издају своје гласило.

Као израз нових тежња и расположења, у петак 9 марта 1912 године изишао је у турском Скопљу први број новог листа, који се звао »Глас народа«, лист за политику, књижевност и привреду, слободоуман орган отоманских Срба, штампан у првој српској акционарској штампарији у Скопљу. Одговорни уредник и власник био је Арсеније Здравковић, овдашњи адвокат, а уређивао је лист одбор. Главни уредници су били: Милан Чемериџић и Глиша Елезовић, професори; око њих се окупио читав низ просветних и јавних радника: г. г. Марко Цемовић, Пера Иванишевић, Трајан Живковић, Стојан Зафировић, Риста Огњановић, Ђорђе Денковић, Јован Алексић, Тома Поповић, Св. Борисављевић, А. Павићевић, Доксим Михаиловић, Мирко Шуњевић, Ђура Ђукић, др. Никола Настић, Ј. Довезенски и др.

Програм или, боље рећи, душевно расположење и мотиви рада ове групе изнесени су у уводном чланку првог броја, где се јасно оцртава демократски опозициони дух и борбена позиција ове струје. »Глас народа« се јавља, каже се тамо, »као израз оштрог протеста што се народне тековине неразумно растурају, што се народни

послови због неспособности и каприса старешина систематски упропашћују, што се његово биће морално разорава и онеспособљује за напредак».

Из овога проистиче главни задатак, који уредништво ставља себи у дужност, да »без тесногрудости и искључивости а са много великодушности према виновницима народног назатка, предано служи слободном и самосталном развијању нашег народа у политичком, друштвеном, културном, просветном и привредном погледу».

Од првог момента свог изласка »Глас народа« заузео је непомирљиво борбен став. У начину пропаганде и буђењу националне свести сарадници »Гласа народа«, који су пореклом били, већином, из ових крајева, нису се слагали са званичним органима. У привредном погледу овај крај није стајао сјајно, српска пак раја тих области била је очајно бедна; од посланика у турском парламенту није се имала чему надати; културно стање било је јадно; приватна иницијатива била је угушена; осећање дужности, сложености и рада отсутствовало је; у маси су се почели развијати рђави инстинкти. Овим унутрашњим локалним питањима ни београдска влада, нити њени повереници у Скопљу нису могли поклањати ону пажњу коју су очекивали родољубиви Срби у Турској. Ту је био корен њиховом незадовољству, које их је отерало у опозицију. Не улазећи у критику општег правца српске политике у јужним крајевима, »Глас народа« готово у сваком броју напада »старешине«, који вечито лутају без система, без познавања људи и ствари, без проучавања духа становништва. На више места напада се просветна и црквена политика, размештај учитеља и професора.

Готово по свима овим питањима »Глас народа« је водио жучну полемику с »Вардаром«, који је заступао званичну струју. Ту је био опет један од важнијих фронтова на којем су се ломила копља, а у заштити и нападању противници се нису увек држали начелне полемике, већ су прелазили на лична узајамна оптуживања и грдње.

»Глас народа« поклања пажњу и будно прати политичко стање у Турској, интересује се акцијом револуционарног Македонског комитета, штампа читав низ дописа и чланака посвећених арнаутском питању и устанку 1912 г. Јадно стање и патње српског становништва у ове црне дане, крвава хроника тог доба, јасно и потпуно је забележена на ступцима »Гласа народа«.

Броју »Гласа народа« од 19 септембра 1912 г. било је суђено да буде последњи. Кроз неколико дана мирна полемика у новинама била је замењена крвавим сукобом на Куманову, где се решно стари спор косовских супарника и где је у исто време била решена судбина српског народа у овим крајевима.

* * *

Једну нимало обичну појаву претставља партиски раднички лист »Социјалистичка зора«, који је излазио у Скопљу 1910—1912 год., после младотурске револуције.

Треба рећи да у Скопљу, у то време, нису постојали објективни услови за развитак социјалног покрета. Привреда је била у овим крајевима јако заостала, индустрија је била на ниском ступњу, економски живот су гушили »јавашлук« и недостатак саобраћаја, аграрно питање никако није било решено. Према званичним подацима странке, социјално-демократска организација у Скопљу у октобру 1910 г. бројала је свега 13 чланова, а каса је имала 232 гроша.

У таквим приликама тешко је говорити о заједничкој радничкој свести, чији би израз требао да буде лист. Он је био створен, па се и одржавао једино иницијативом и неуморном енергијом главних учесника, одушевљених и опијених идејом социјализма. Према горе наведеним локалним приликама »Социјалистичка зора« је мало личила на партиски орган у европском духу, већ је, имајући углавном пролетерско обележје, бранила општа демократска начела.

Први број је угледао света 1 октобра 1910 године и био је штампан у Београду код Саве Раденковића. Био је послат свима личностима за које је уредништво мислило да ће га држати. У почетку лист није редовно излазио, доцније је излазио два пута месечно. Главни покретачи и сарадници листа су били: г. г. Душан Цекић, Петар Георгијев и Михајло Цонев. Трошкове око издавања је подносила социјалдемократска организација у Скопљу.

У уводном чланку »Наша прва реч« редакција овако излаже свој задатак: »Социјалистичке организације, партиске и синдикалне, дужне су отворати очи радницима широм Турске, ослободити их шовинистичке заслепљености и верских заблуда, усадити им међусобну трпељивост, уверити их да имају један заједнички интерес: ослободити се непријатеља, који је оличен у колосу капитализма«.

Сем овог уводног чланка у првом броју налазимо још политички преглед, домаћи и инострани, синдикални преглед итд.

Информација је на првим корацима сасвим слаба, управо је и нема. Главна пажња је била посвећена социјалистичком покрету, партиским и синдикалним извештајима итд. С почетка мало, али постепено лист је све више улазио и у конкретне појаве месног и обласног радничког живота.

Од свог постанка лист је увек био у опозицији према младотурском режиму, стално га нападао и оштро критиковао. Црним бојама се приказивало стање у Македонији, смело и отворено износила су се недела управних власти, народ се позивао на протест, једном речју скупљало се градиво за оптузбу »модерне« Турске и припремао се њен пад.

Главни практични циљ уредништва је било оснивање једине социјално-демократске странке у Отоманској Империји, а политички идеал је била балканска федеративна република. »Остварењем исте решиће се сва национална, династичка па и само источно питање, а самим тим изчезнуће узроци који изазивају огромно наоружање«.

Српски конзулат и национални радници су благонаклоно гледали и помагали акцију једног листа, макар и социјалистичког, на српском језику, јер је могао да користи, ако не позитивно, а оно бар негативно.

У августу 1911 г. штампање »Социјалистичке зоре« пренесено је из Београда у Скопље, у Прву српску штампарију »Вардар«. Од тог времена потписује лист, као власник и одговорни уредник, Петар Георгијев, радник, јер по турском закону о штампи уредник је морао бити турски поданик. Преношењем у Скопље лист добија одређенију локалну боју и садржину, и место општих начелних питања, више се бави конкретним потребама месног живота. Уколико су се више развијали догађаји на Балкану и што се ближе примицао сукоб, утолико се већа пажња обрађала актуелним проблемима политичког живота у Јужној Србији.

Број »Социјалистичке зоре« од 6 септембра 1912 године био је последњи пред балкански рат. Последњи пут се у листу енергично напада итиљафска влада, која је »грубом физичком снагом приморана, пристала да један мали залог баца у уста гладним арнаутским барјакгарима, а према другим, хришћанским народима продужила је стару младотурску само потенцирану политику репресалија и истребљивања«.

Мора се признати да је, и поред извесних апстрактних концепција и непотребне резервисаности у националним питањима, стара »Социјалистичка зора« била орган који је пред радничким аудиторijом заступао српску идеју, штитио, макар и под маском интернационализма, интересе српског живља у овим крајевима и окупљао око себе раднике, који би иначе отишли у егзархиске редове. Најзад, поред других важнијих чинилаца који су допринели рушењу трулог колоса Турске Царевине, и пропаганди »Социјалистичке зоре« припада не последње место.*

* * *

На магистралној линији српске штампе у овим крајевима, ма да у почетку ван српске територије, као спона између две епохе и две врсте новинарства, старог и модерног, стоји ратни дневник »Велика Србија«, који је излазио у Солуну 1916—1918 године. Појава српских новина у туђини сама по себи је била знак васкрсења. По-

* Поред борбене национално-пропагандистичке журналистике, после револуције од 1908 год. у Турској, јавља се у Јужној Србији и друга штампа, којој је циљ био не толико револуционарно-ослободилачки, колико књижевни и просветни у ужем смислу. Она је служила, разуме се, истим циљевима, као допуна, и деловала је у истом правцу. То су календар »Голуб« (1890—1912), који је дуго време био лепо штиво и први расадник српске књижевности на Југу, сав прожет дидактичким тежњама у духу Доситејева рационализма, а кроз чије стране су прошли са својим првим радовима А. Крстић, Гр. Божовић, Ст. Самарџић. »Српска школа« (1910) као стручан орган, била је израз нових захтева младих професора и учитеља у Призрену и Скопљу, који су осећали потребу да наш учитељ, поред исправног политичког држања и патриотског заноса, мора имати модерну педагошку спрему, како би успешно васпитавао млађи нараштај и формирао га у грађанском и културном погледу.

сле напуштања отаџбине српски народ се брзо прибрао и духовни живот је почео да се манифестује кроз неколико листова. У Солуну су штампани ћирилицом: »Ратни дневник«, »Српски гласник«, »Правда« и »Велика Србија«. Штампанье овог листа било је од почетка скопчано са многим и великим тешкоћама. Пре свега, он је био покренут у бури светског рата, у једном критичном историјском моменту, на туђој територији, када је само војска оличавала државу и сведочила да она постоји, живи и верује у своје право. Техничка средства и могућност за штампање били су минимални. Али се није устукнуло, радило се, јер се осећала потреба и одговорност. Директор »Велике Србије« био је г. Алекса Јовановић, а одговорни уредник М. Тавуларић. Стварно лист је био орган српског конзулата у Солуну, тј. српске владе. Излазио је сваког дана по подне, а цена му је била 10 сантима. Штампан је прво у штампарији Аквароне, а затим код Бероса у Солуну.

Први број »Велике Србије« изашао је 8 априла 1916 год. У уводнику под насловом »Наш задатак« уредништво каже да у судбоносним часовима рата новинарство има дужност да одржава на висини морал на бојишту и у позадини и да бодри народ. »Пошто наш народ зна како треба вршити своју дужност, главни задатак се своди на обавештавање српског читаоца о свему што га интересује, тј. о ратним догађајима, о животу у поробљеној отаџбини. »Нарочиту и највећу пажњу, каже уредништво, обратићемо српској војсци, која је данас једини супстрат појма Краљевине Србије. Као што је у Србији у мирно доба народ извор и утока власти, тако је данас наша војска са својим Врховним Командантом извор и утока свих наших осећања и мисли, наше љубави, наших нада, нашега живота«. Много се радило на успостављању веза између Срба растурених по разним државама, а највише се мислило на везу избеглица с онима који су остали у Србији под туђинском најездом. Обичне рубрике »Велике Србије« биле су: један чланак, углавном о значају појединих догађаја и момената у рату, затим — преглед штампе, вести из Србије и српских крајева, локалне солунске вести, извештаји са бојишта, званични коминике и сл. Највећу пажњу читалаца привлачила је »пошта«, тј. дописивање избеглица између себе и са својима у Србији. У том одељку, као у огледалу ратне олује, која је расејала и раздвојила људе, види се свакодневни обичан живот хиљада људи са њиховим потребама и невољама. Али у листу поред ових ситних огледају се и крупни догађаји. Тако у броју од 15 јула 1916 г. читамо: »Српске трупе с вером у Бога и у победу, дошле су у додир са непријатељем. Од пре три дана наше трупе у Могленцу потискују с успехом бугарске предње делове на граничном фронту. Борба се продужује, наши су губитци незнатни«. — Ти први кораци на солунском фронту, затим крваве борбе, долазак руских трупа, освојење Битоља, продирање у отаџбину, све то има одјека на странама »Велике Србије«, која се сада чита као какав ратни роман. Поред главног уредника г. Алексе Јовановића, ту се јављају Гр. Хаџи Ташковић, М. Вељић, И. Ђипико, Мл. Ст. Ђуричић (Сава Дринчић), М. Бојић и др. Неки

бројеви излазе с празним чистим ступцима — белег руке ратног цензора. Од 1 јануара 1917 год. уређивање листа преузима одбор. После пробоја солунског фронта и ослобођења Скопља лист је продужио своје излажење под именом »Стара Србија«. Чак и његово штампање пренесено је у Скопље.

* * *

Са »Старом Србијом« (доцније »Наша Стара Србија«) улазимо у доба послератне штампе, које још није завршено. »Стара Србија« почела је излазити 1919 год. на четири стране и њен живот је трајао десет година. Штампарска техника је овде била у примитивном стању. Исте године у штампарији старог »Вардара« излази као дневни лист »Привредни гласник«, орган овдашње трговачке омладине под уредништвом Гл. Елезовића и М. Чемерићића: солидан и озбиљно вођен, али углавном стручан орган. Као покушај комерцијалног карактера из тог доба вредно је забележити први »Скопски гласник«, сада потпуно изгубљен и заборављен, који је финансирао г. Берос, Грк из Солуна, а уређивао г. Радивоје Караџић.

Са формирањем политичког живота и групацијом јавних снага и њихове идеологије по странкама, почиње у Скопљу, још од 1920 год., десетогодишње доба партиских листова. Радикалске идеје заступа, углавном, поменута »Стара Србија«, коју уређује у почетку г. Бошко Богдановић (траје до 1928 г. мењајући уреднике); а као орган месне демократске организације покреће се 1920 год. лист »Демократ«, чији је директор био Стеван Мацура, а уредник Михаило Кујунџић. Овај лист је излазио око годину дана, а доцније, за време изборних кампања, краће време под именом »Народна воља« са старим уредником. Социјалистичка струја је заступљена обновљеном »Социјалистичком зором«, коју води Душан Цекић и његови другови. Паралелно с овим новинама, које су биле огледало различитих праваца јавног мњења, излази »Слобода« под уредништвом Момчила Обрадовића, која је оставила негативан траг у историји скопског новинарства. Тек 1925 год. група овдашњих интелектуалаца покушава да пласира у Скопљу и Повардарју дневни лист »Вардар«, који је озбиљно, савесно и књижевно уређивао Милосав Јелић уз сарадњу скопских интелектуалаца. То је био први покушај да се приватном иницијативом покрене један независан, добро уређен лист, јер су остали, у једној или другој форми, били везани за партиске потпорне фондове. Али 1926 год. због материјалних тешкоћа и »Вардар« је морао да обустави излажење. Доцније је било и других планова и намера да се покрену велике информативне новине, али до остварења тих замисли није дошло због техничких и материјалних сметњи. Све је остало у области разговора и лепих жеља.

Поратни листови у Скопљу, средишту Југа, имали су своју специфичну физиономију, која ни из далека не потсећа на оне сјајне претходнике из турског доба. У поређењу с њима, од 1919 год. настаје доба декаденције, у новинама доминира партиско-по-

литички моменат, — садржајна страна, информативна служба, техничка опрема падају на низак ниво. Пре свега оне немају довољно простора, нема сразмере у чланцима, не дају потребну објективно пробрану и сређену грађу; не води се брига о форми у којој се пружају обавештења; написи су обично састављени на брзу руку и у оном специфичном тону који је одлика партиске штампе; са чисто новинарског, стручног, гледишта то су врло слаба издања. Чита их ограничени број партиских присталица, по склоности или по дужности, а широка маса узима београдске новине. Изгледало је да је терен за оснивање већег локалног листа у Скопљу био изгубљен, и сама помисао на то била напуштена. Од 1928 г. Скопље и Вардарска бановина нису уопште имали свој лист. Само као орган општинске самоуправе излазио је један пут недељно »Скопски гласник« под уредништвом Вукашина Ивановића.

Недостатак јавног локалног гласила већег стила стално се осећао у Јужној Србији. У више махова и прилика, са разних страна је покретано питање о потреби једног информативног дневника, који би служио као огледало локалног живота, приказујући га у разним правцима и пресецима. Тако је г. Милан С. Јовановић, новинар из Београда, покренуо трећи »Вардар« у почетку као недељни лист, с тим да већ од 3 XI 1932 г. излази два пута, а од 1 октобра 1933 год. три пута недељно. »Вардар« је престао 1936 год., краће време, после изласка г. М. Јовановића; уређивали су га г.г. Вл. Богдановић, Алекса Јовановић и неколико бројева Јован Костић.

Идеја водиља уредништва још у самом почетку је била: »да Југу треба обезбедити једно гласило, кроз које ће он сам моћи да говори о себи«. У том смислу »Вардар« је био слободна трибуна, са које се чула реч најситнијих људи са Југа. На тај су начин многа корисна и важна питања била правилно постављена и добила широки публицитет. С обзиром на место и време кад је почео излазити, »Вардар« није био израз никаквог партиског програма. Политички моменат је у њему уопште био заступљен у минималном степену. Он је од самог почетка стао на платформу општих начела југословенске идеологије прокламованих шестојануарским преокретом. Имајући то као полазну тачку »Вардар« је главну пажњу сконцентрисао на културне и привредне проблеме нашега краја, разматрајући их увек у органској вези с општом изградњом југословенске културе; с те стране је пружио за две године богату информативну грађу, откривајући унутрашња духовна богатства, радиност и позитивна стремљења овдашњег народа. »Вардар« је увек пружао вести у концизној и спретној форми, прегледно обавештавајући о свима појавама јавног живота. Први и једини у Скопљу (изузев његовог претходника и имењака из 1925 год.) озбиљно се заинтересовао за научна, књижевна и уметничка питања, и дао историску и забавну грађу о приликама и нарочито о људима Јужне Србије. Многи јавни радници и обични грађани, заслужни, истакнути, непознати и ситни, могу наћи по коју своју реч, цртицу или биографски податак о себи у »Вардару«.

Поред »Српске школе«, од 1910 год. у Скопљу и Јужној Србији излазили су: Завичај, Српско Косово, Јужна Србија, Црква и живот, Хришћанско дело, Просветни радник, Вардарче, Месечни преглед, Јужни преглед, Књижевни југ, Луч, Учитељски покрет, Благовест, Гласник лекарске коморе, Бела врана (Битољ), Глас омладине с југа (Битољ), Југ (Куманово), Косовски божур, Помол, Весник, Траг (Битољ). Као научна издања: Гласник Скопског научног друштва и издања друштва за српски језик и књижевност.

Сем старих новина, о којима смо подробно писали горе, у Јужној Србији излазили су, углавном у Скопљу, следећи листови: Стара Србија, Јужна Србија, Привредни гласник, Слобода, Вардар, Соко на Вардару (за време соколских слетова, 1928, 1933 и 1937, Народна воља, Демократија, Наша њива, Аграрни преглед, Јужни привредник, Пољопривредник, Светлост, Југославија, Глас југа, Видело, Скопски гласник, Вардар (1932), Мале новости, Четник, Југословенска заједница, Службени лист Вардарске бановине, Јужни весник, Гласник Скопске самоуправне области, Прави пут, Спортски гласник, Позоришни лист, Рампа, Скопска сцена, Осмех, Каравиље, Зврцало, Бич, Кнута, Хак, Муцахедеи, Зрак (три последња на турском језику); у Битољу: Јужна звезда, Југославија, Македонија, Битољски весник, Битољски трговински гласник, Битољска самоуправа, Битољска обласна самоуправа, Грамофон; у Тетову: Глас Полога; у Куманову: Наша узданица и Будућност; у Приштини: Косовски гласник и Косово; у Штипу: Брегалница.

У вези с историјом штампе је и развитак српских штампарија новијег доба у Скопљу и Јужној Србији. Још за време турске владавине била је једна у Призрену, почетком седамдесетих година, где се штампао лист истог имена, а доцније у Приштини куда је пренесена из Призрена са променом седишта валије; у њој је штампан вилајетски лист »Косово« на српском и на турском језику. Велике заслуге за српску ствар има цариградска штампарија А. Зелића и синова у којој је четрнаест година излазио »Цариградски гласник« и календар »Голуб«. У Скопљу тек доцније, од 1908 год. оснивају се прво штампарија »Вардар« коју води Давид Димитријевић (ту се издаје и лист »Вардар« а затим »Нова Србија«) и доцније »Прва српска акционарска штампарија« у којој излази »Глас народа«. Са те две штампарије Скопље је дочекало дане слободе. — То су била мала, технички несавршена предузећа, која су једва задовољавала духовне потребе овдашњег живља.

После рата улога, капацитет и техничка опрема штампарских предузећа на Југу се потпуно мења. У вези с новим политичким и културним стањем, као и ширим опсегом просветног рада, њихов број непрестано расте а квалитет израде се побољшава. А уз штампарије развија се и књиговодство.

Скоро у стопу за војском, у јесен 1918 год. пренесена је из Солуна у Скопље штампарија »Велика Србија« у којој је за време

рата издаван лист са истим називом. Та типографија је била темељ најстаријег до сад постојећег у Скопљу предузећа које под именом »Старе Србије« а доцније »Јужне Србије« води скоро двадесет година заиста заслужан за штампу на Југу г. Милан Илић. Истовремено је обновила рад и штампарија »Вардар« Д. Димитријевића, а у турском делу града, у мањем обиму, прорадило је предузеће г. Ђазима. Крајем 1919 год г. Драгољуб Костић са својим компаноном г. Душаном Младеновићем оснива нову штампарију »Напредак« која се доцније дели на два предузећа: »Напредак« и »Бранко«. 1922 г. браћа Лазар и Димитрије Крајничанац из Велеса оснивају своју велику штампарију којој од 1925 г. конкурише такође модерно уређено предузеће г. В. Димитријевића из Скопља. 1930 г. отвара се бановинска задужбинска штампарија »Немања« којом управља г. Ђорђе Мартиновић. Солидним радом ових предузећа штампарски посао у Скопљу подигнут је на висину са које може да успешно конкурише престоничким типографијама. Потреба за штампаном речју на Југу за последњих десетак година толико је порасла да сада већ постоје штампарије у Битољу, Прилепу, Охриду, Тетову, Велесу, Штипу, Куманову, Призрену, Косовској Митровици, Приштини, у неким местима по две и више. Њихова производња изражена у цифрама (које овде не можемо навести због недостатка простора) изгледа врло импозантно.
